

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

133:3 • 2013

Skönlitteraturen i historievetenskapen – några metodologiska reflektioner

HENRIC BAGERIUS

Göteborgs universitet

ULRIKA LAGERLÖF NILSSON

PIA LUNDQVIST

I denna uppsats diskuteras metodiska möjligheter och utmaningar med att arbeta med romaner och noveller i historisk forskning. Skönlitterära författare har ofta utforskat sin samtid på ett kreativt och originellt sätt och därför kan fiktionen tillföra den historiska forskningen nya perspektiv och komplicera bilden av det förflutna. Genom tre läsningar av Anne Charlotte Lefflers novell "Tvifvel" ger uppsatsförfattarna exempel på olika metodiska angreppssätt och visar hur en och samma novell kan befrukta vitt skilda forskningsfält.

Bland svenska historiker finns i dag ett växande intresse för skönlitteratur och dess möjligheter att belysa historiska problem.¹ Det är ingen tvekan om att skönlitterära texter har mycket att tillföra historieforsk-

1. Det visade en konferens i Göteborg hösten 2008 då ett fyrtiotal historiker, ekonomihistoriker och idéhistoriker samlades för att diskutera hur 1800- och 1900-talens skönlitteratur kan användas som historisk källa. Ett trettio-tal av presentationerna som hölls under konferensen finns samlade i Christer Ahlberger *et al.* (red.), *Historier: arton- och nittonhundratalsens skönlitteratur som historisk källa* (Göteborg 2009). Användningen av skönlitteratur i historiska analyser har tidigare debatterats i *Historisk tidskrift*: Margaretha Mellberg, "Den falska genvägen till representativitet: slarvig litteraturanalys som historisk metod", *Historisk tidskrift* 121 (2001) s. 347–360; Birgitta Odén, "Kritik av en kritiker: en replik till Margaretha Mellberg", *Historisk tidskrift* 121 (2001) s. 361–366; Arne Jarrick, "Kommentar till Margaretha Mellberg", *Historisk tidskrift* 121 (2001) s. 367–369; Margaretha Mellberg, "Hamlet och Werther: svar på repliker från Birgitta Odén och Arne Jarrick", *Historisk tidskrift* 122 (2002) s. 55–59. Även Eva Österberg och Martin Kylhammar deltog med inlägg. Eva Österberg, "Litteratur och kultur, text och liv", *Historisk tidskrift* 122 (2002) s. 60–65; Martin Kylhammar, "Fiktions och fakta:

Artikeln har granskats av två externa lektörer enligt modellen double blind peer review.

Fil. dr Henric Bagerius, f. 1974, fil. dr Ulrika Lagerlöf Nilsson, f. 1971, och fil. dr Pia Lundqvist, f. 1964, är alla verksamma som forskare och lärare vid Institutionen för historiska studier i Göteborg. Bagerius och Lagerlöf Nilsson var redaktörer för antologin *Moderna historier: skönlitteratur i det moderna samhällets framväxt* (2011) där de tillsammans med Lundqvist och två andra historiker analyserade moderniseringsprocesser i det svenska samhället under 1800- och 1900-talen utifrån skönlitterära texter.

E-post: henric.bagerius@history.gu.se, ulrika.lagerlof.nilsson@history.gu.se, pia.lundqvist@history.gu.se

ningen, men de goda exemplen på hur historiker rent konkret kan arbeta med romaner och noveller är inte så många som man kan tro. Ofta har det stannat vid att forskaren låtit litterära skildringar fungera som illustrationer av historiska förlopp och förhållanden; fiktiva berättelser har utnyttjats för att levandegöra ett historiskt sammanhang och kanske ge must åt den vetenskapliga texten.²

Vill man som historiker gå ett steg längre och utnyttja skönlitteratur som källa för sina undersökningar, och inte enbart som illustration, kan det uppstå en stor osäkerhet. Hur hanterar man det faktum att skönlitteratur är fiktion? Finns det inte en risk att man drar felaktiga slutsatser utifrån lösryckta litterära exempel? Också urvalet genererar en mängd frågor: Hur väljer man bland alla tusentals romaner? Kan historikern använda vilket litterärt verk som helst? Måste verket vara skrivet i den tid man studerar? Är vissa författare lämpligare, eller mer representativa för sin tid, än andra? Hur skall man sedan utveckla en relevant analysmetod? Måste man utgå från hela romaner, författarskap eller till och med beakta en hel genre?

I den här uppsatsen diskuteras den svåra frågan om hur man handgripligt kan gå tillväga när man i historisk forskning använder olika slag av litterär fiktion. Vi begränsar oss här till att ta upp metodiska möjligheter och utmaningar med skönlitterära prosatexter: romaner och noveller. Inledningsvis behandlas olika sätt att betrakta skönlitteraturens relation till samhället och frågan varför man som historiker över huvud taget skall använda romaner och noveller. Därefter diskuteras några metodavvägningar som urval och representativitet. För att sedan åskådliggöra vissa av de metodologiska resonemangen, ger vi med var sin läsning av en och samma novell exempel på hur historikern kan närma sig skönlitteraturen.

Skönlitteraturen som spegling, handling eller dialog

Det finns ett fåtal svenska historiker som har valt att mer handfast arbeta med litterär fiktion, och gemensamt för dem är att de behand-

några reflexioner om skönlitteraturens plats i historieforskningen", *Historisk tidskrift* 122 (2002) s. 66–69.

2. Ann-Katrin Hatje, "Skönlitteratur som historisk källa: 1900-talets romaner som samtidsdokument", i Ahlberger *et al.* (red.) (2009) s. 103f.; Marie Cronqvist & Sara Kärrholm, "Mimesis och moralisk fostran: Sjöwall och Wahlöö som berättande samtidsanalytiker", i Ahlberger *et al.* (red.) (2009) s. 58.

lar skönlitteraturen som kvarleva. Det är inte särskilt förvånande. Att använda skönlitteratur som berättande källa innebär ofta stora källkritiska problem, och det är dessutom sällan nödvändigt om det finns annat historiskt material att tillgå. Beträktad som kvarleva framstår dock inte skönlitteraturen som lika problematisk att arbeta med, och bland historiker som på senare år har gjort så i sina avhandlingar går det att urskilja tre olika synsätt: skönlitteraturen som en spegling, en handling eller en dialog.³ Två av dessa har diskuterats av antikvetaren Jon W. Iddeng i en uppsats om skönlitteratur som historisk källa publicerad i norsk *Historisk tidsskrift* för några år sedan.⁴ Det första synsättet ställer skönlitteraturens expressiva karaktär i fokus. En litterär text behandlas då som ett språkligt uttryck för tankar och idéer hos författaren själv eller människor i det omgivande samhället. Det innebär att skönlitterära verk kan ses som representanter för samhällets kulturella fenomen och sociopolitiska mönster. De speglar sin samtid, som litteraturteoretikern M. H. Abrams skriver.⁵ Följaktligen blir de frågor som historikern arbetar med: Vad är det som texten reflekterar? Vad kan den berätta om sin författare och det samhälle som den tillkommit i?

Det andra synsättet uppmärksammar skönlitteraturens performativa aspekter. En litterär text betraktas då som en kommunikativ handling som har en viss påverkan på sin publik och därmed kan få återverkningar i samhället. Skönlitterära verk uppfattas som ett slags performativa talakter, för att använda språkfilosofen J. L. Austins begrepp.⁶ De kommunicerar alltså med sina läsare i den mening att texter ger nya insikter och kan förändra människors sätt att tänka och agera. Viktiga frågor när

3. Henric Bagerius, "Historikern och skönlitteraturen", i Henric Bagerius & Ulrika Lagerlöf Nilsson (red.), *Moderna historier: skönlitteratur i det moderna samhällets framväxt* (Lund 2011) s. 19–26. Exempel på historiska avhandlingar från det senaste decenniet som analyserar skönlitterärt material är Lina Carls, *Våp eller nucka? Kvinnors högre studier och genusdiskursen 1930–1970* (Lund 2004); Lina Sturfelt, *Eldens återsken: första världskriget i svensk föreställningsvärld* (Lund 2008); Henric Bagerius, *Mandom och mödom: sexualitet, homosocialitet och aristokratisk identitet på det senmedeltida Island* (Göteborg 2009), och Johan Jarlbrink, *Det våras för journalisten: symboler och handlingsmönster för den svenska pressens medarbetare från 1870-tal till 1930-tal* (Stockholm 2009).

4. Jon W. Iddeng, "Litteratur som historisk kilde", *Historisk tidsskrift* (Oslo) 84:3 (2005) s. 432–434. Iddeng påpekar att även skönlitteraturens estetiska dimensioner kan studeras i historiska analyser, även om en sådan ansats förmodligen känns mer främmande för en historiker än de övriga två.

5. M. H. Abrams, *The mirror and the lamp: romantic theory and the critical tradition* (New York 1953) s. 34f.

6. J. L. Austin, *How to do things with words* (London 1962) s. 148f.

historikern griper sig an en roman eller en novell som kommunikativ handling blir: Vilka konsekvenser av texten kan vi se? Vad var författarens avsikt med texten och hur uppfattades den av andra?

Det är inte helt lätt att avgränsa det första synsättet från det andra. Skönlitteraturens relation till samtiden är mångfasetterad, och det poängterar också Jon W. Iddeng i sin uppsats. Han är medveten om att hans två huvudkategorier – att betrakta litterära texter som speglingar och att se dem som handlingar – överlappar varandra, och han slår fast att historiker helt enkelt måste utveckla lässtrategier som tar hänsyn till att det finns en komplexitet i litterär fiktion.⁷

Att en roman speglar föreställningsvärldar och tankemönster i det sammanhang där författaren lever och verkar utesluter alltså inte att den på samma gång ger samtidens läsare nya tolkningsramar och gör det möjligt för dem att se sin omgivning på ett nytt sätt. Litteraturteoretikern Michail Bakhtin konstaterar att skönlitteraturen såväl reflekterar som refrakterar samhället.⁸ Text och kontext växelverkar alltid, och den ömsesidiga påverkan framträder tydligast när historiker tar fasta på skönlitteraturens dialogiska aspekter, när grunden för historievetenskaplig analys av skönlitteratur är att texten rymmer flera skiftande röster och inte bara en unison. Här framträder ett tredje synsätt.

En dialogisk läsning av skönlitteratur går tillbaka på Bakhtins tankar om texters mångstämmighet. Han menar att en skönlitterär text kan ses som en mötesplats för olika röster där den som har ordet svarar på det som andra har sagt tidigare. Det innebär inte att skönlitteraturens dialogicitet nödvändigtvis har att göra med de litterära figurernas replikskiften, för ”dialogiska relationer är ett betydligt mer vidsträckt fenomen än relationer mellan replikerna i en kompositionellt uttryckt dialog”.⁹ De dialogiska relationerna följer av att ett yttrande alltid förhåller sig till andra yttranden. Enligt Bakhtin är nämligen orden som sägs delvis någon annans; talaren approprierar andras ord och gör dem sedan till sina egna när de uttalas med en viss intention. Det som skrivs i en roman utgår följaktligen från yttranden som andra har gjort tidigare: det vidareutvecklar dem, polemiserar mot dem eller förutsätter helt enkelt

7. Iddeng (2005) s. 433f.

8. P. N. Medvedev/M. M. Bakhtin, *The formal method in literary scholarship: a critical introduction to sociological poetics* (Baltimore 1978 [1928]) s. 16f.

9. Michail Bachtin, *Dostojevskijs poetik* (Gråbo 1991 [1963]) s. 48.

att läsaren är bekant med dem och accepterar dem som sanningar. På så vis flätas olika röster in i varandra, och texten blir polyfon.¹⁰

I ett föränderligt samhälle är det naturligt att texter blir mångstämmiga och att rösterna bryts mot varandra. Det är följden av att samhällets maktförhållanden och sociala relationer omförhandlas. En dialogisk läsning gör det på så vis möjligt att i skönlitteraturen utläsa normsystem och tankemönster i historiska samhällen och dessutom lokalisera motstånd mot rådande normer och värderingar. Det är viktigt att historikern i sina textanalyser beaktar den skönlitterära författarens valmöjligheter, skriver idéhistorikern Martin Kylhammar. Alltför ofta framstår författaren i historikerns analyser som en passiv spegel av den ena eller den andra tankeströmningen. En författare i dialog med samhällets skiftande diskurser måste betraktas som en aktivt väljande människa, och en av historikerns uppgifter blir att försöka analysera författarens valsituationer. I det här fallet rör frågorna alltså vilka alternativ som fanns att välja mellan: Vilka samtal och samtalspartners valde författaren bort? Vilka restriktioner styrde valen?¹¹

Med skönlitteraturens mångstämmighet som utgångspunkt blir det lättare för historikern att se motsättningar. På så vis kan en mer sammansatt bild av det förflutna framträda. Men en dialogisk ansats kan också fördjupa historikerns förståelse av sin forskningsuppgift och väcka nya frågor att arbeta med. Martin Kylhammar beskriver hur skönlitteraturen har inspirerat honom och lett hans forskning in på nya, spännande vägar. När historikern ser författaren som idéspruta, hypotesmakare och uppslagsgivare kan den skönlitterära läsningen bli vetenskapligt produktiv på flera sätt.¹²

På jakt efter en metod

I och med det källkritiska genombrottet kom Weibullskolans strikta normer att prägla den svenska historievetenskapen. Särskilt litterära källor, som de isländska sagorna, ansågs högst tveksamma att använda som underlag för historisk forskning. När historikern Ingvar Andersson

10. M. M. Bakhtin, "Discourse in the novel", i dens., *Dialogic imagination: four essays*, red. Michael Holquist (Austin 1981 [1934–1935]) s. 293f.

11. Martin Kylhammar, "Om det *fortfarande* behovet av samverkan mellan idéhistoria, litteraturvetenskap och historia", i dens., *Den tidlöse modernisten: en essäbok* (Stockholm 2004) s. 220.

12. Kylhammar (2004) s. 219.

i en uppsats från 1957 pläderar för att utnyttja skönlitteratur som en källa till svensk socialhistoria, handlar det om att dikten kan fungera som "illustrationsmaterial".¹³ Andersson är präglad av sin tid, och han poängterar att det skönlitterära materialet skall ses som ett komplement till annat källmaterial, låt vara ett viktigt och betydelsefullt sådant. Han framhåller bland annat Emilie Flygare-Carléns och Martin Kochs författarskap och menar att dessa författare, i sina självupplevda skildringar, bidrar med uppgifter som annat historiskt källmaterial inte kan ge. Ett annat argument som Andersson för fram är att dikten faktiskt, vare sig vi vill det eller inte, "är med i sammanhanget".¹⁴ Vår syn på det förgångna är med andra ord redan färgad av bilder och föreställningar ur skönlitteraturen.

Andersson presenterar en analysmetod att applicera på skönlitterära texter. För historikern handlar det om att systematiskt skala bort olika element i den skönlitterära texten: det traditionella och konventionella, det jagbetonade, det tendensbestämda och slutligen det fantasiskapande: "Drar man bort dessa beståndsdelar från en skildring eller berättelse, återstår det egentligen *verklighetsåtergivande*, det objektivt och oförvanskat speglade."¹⁵ Och det är detta som sedan kan användas för att illustrera historien, enligt Andersson. I dag känns ett sådant mekaniskt subtraherande arbetssätt föråldrat. Men i samma uppsats – något motsäggelsefullt kan man tycka – talar han om de skönlitterära texternas värde utifrån helt andra utgångspunkter. Med Carl Michael Bellmans diktning som exempel fastslår han att "[d]et märkliga källvärdet ligger i den diffusa, men skimrande helheten, inte i de s. k. realistiska detaljerna".¹⁶

I jakten på "objektiva och oförvanskade" fakta är skönlitteraturen sällan en användbar källa. Däremot kan den ge en mer komplex helhetsbild. Till skillnad från i de flesta litteraturvetenskapliga studier står den historiska processen i fokus för historikerns undersökning, och därför blir det viktigt att ställa frågor om textens litterära och historiska sammanhang.¹⁷ En kombination av skönlitteratur och mer traditionell

13. Ingvar Andersson, "Svensk dikt som källa för svensk socialhistoria", *Nordisk tidskrift* 1957:1-2, s. 29.

14. Andersson (1957) s. 30.

15. Andersson (1957) s. 32.

16. Andersson (1957) s. 35.

17. För ett antal debattinlägg om historiens ställning i litteraturvetenskapen, se *Tidskrift för litteraturvetenskap* 2008:2.

historiskt källmaterial belyser den tid och det problem som studeras från olika aspekter och på olika sätt. Författaren och skönlitteraturen utgör en del av den historiska processen och samhället i stort. Skönlitterära texter kan med andra ord bidra med så mycket mer än enbart illustrationer om vi förmår att ställa rätt frågor.

Del och helhet

Om man som historiker nu inte vill hemfalla åt mekaniska analys-scheman för att komma åt vad som återstår av verklighet i texterna – hur skall man då konkret gå tillväga? Det är grundläggande att ha god kännedom om den skönlitteratur som skall användas och insikt i den litteraturhistoriska kontexten. Förståelsen och tolkningen bygger på att textens delar ständigt förhålls till helheten, och då menar vi både texten som helhet och den samtid som den är skriven i. Studien riskerar annars att bli en uppräknings av godtyckligt valda exempel som bekräftar forskarens hypotes. Målet måste vara att de partier eller passager som lyfts fram och analyseras är relevanta delar av helheten och diskuteras i sin kontext, och det främjas av en hermeneutiskt inspirerad läsning.

Eftersom det finns en kontext kring handlingen och personerna som bär fram författarens ärende, skapas i de skönlitterära texterna också ett sammanhang vid sidan av det huvudsakliga ämnet. Det förekommer ofta ingående beskrivningar av miljöer, interiörer och exteriörer, folks utseende och kläder, vilka i texten blir referenspunkter som förtydligar handlingen eller förstärker personers och platsers karaktär. Allt detta ingår i helheten och är betydelsebärande information, även om informationen inte alltid rör berättelsens egentliga tematik. Också dessa delar av de skönlitterära texterna kan vara tacksamma för historikern att analysera. Tillsynes ovidkommande detaljer i bakgrunden kan systematiskt samlas in och tolkas. På så sätt kan det som inte uttryckligen skrivits fram i texten framträda tydligare. I romaner belyses exempelvis den materiella kulturen och konsumtionsvanor på ett intressant sätt.¹⁸ Motsvarande gäller för andra företeelser som var självklara i författarens samtid, men som inte är det för oss i dag. Likafullt måste delarna relateras till helheten och förstås i sitt textuella sammanhang.

¹⁸ För ett exempel på hur skönlitteratur har använts som källa för att belysa kvalitativa aspekter av konsumtion, se Pia Lundqvist, "Mellan förnuft och känsla: ett konsumtionshistoriskt perspektiv på Emelie Flygare-Carléns *Ett köpmanshus i skärgården*", i Bagerius & Lagerlöf Nilsson (red.) (2011) s. 33–63.

Att förhålla sig till helheten handlar inte enbart om att uppmärksamma den historiska kontexten eller texten som helhet. Det gäller också att beakta den litterära genre som texten tillhör; man måste ta hänsyn till föreningen av form och innehåll. För litteraturvetare är frågan om texters genre central och utgör en självklar utgångspunkt i analysen, medan historiker sällan ägnat genrebegreppet någon större uppmärksamhet. Vi menar dock att texters gener är viktiga att ta hänsyn till även för historiker, inte minst från källkritisk synvinkel. Att bestämma en texts genre är en del av den källkritiska processen då historikern identifierar vilket slags text som han eller hon har att göra med. Man skall vara medveten om att texter är litterära konstruktioner, och dess olika gener utgör modeller för författarens skrivande. En brevroman från 1700-talets slut följer förstås andra formkrav än en framtidsroman från 1900-talets början.¹⁹

Gener har definierats som "de diskursiva möjligheter som valts, kodifierats och konventionaliserats i ett visst samhälle i en viss tid".²⁰ Också Michail Bakhtin understryker att varje samhälle ger upphov till sina typiska litterära gener; därmed är genrebestämningen av det litterära verket grundläggande.²¹ Då historiker använder romaner och noveller som källa, måste de alltså tillägna sig den nödvändiga kunskapen om de stilistiska regler och litterära konventioner som använts i de skönlitterära texterna. Förmodligen är det genrebegreppet som Ingvar Andersson avser när han påpekar vikten av att skala bort "det traditionella och konventionella" ur skönlitteraturen. Vi tror emellertid inte att man kan bortse från den litterära genren. Man måste snarare se skönlitteraturens poetiska drag, berättartekniska och retoriska grepp som delar av helheten, något som ger oss möjlighet att ställa mer fruktbara frågor till materialet.²²

19. Jonas Anshelm och Martin Kylhammar menar att (idé)historiker har mycket att hämta från litteraturvetenskapliga teorier när det gäller kunskap om litterära gener. Jonas Anshelm & Martin Kylhammar, "Om behovet av samverkan mellan idéhistoria och litteraturvetenskap", i Lennart Olausson (red.), *Idéhistoriens egenheter: teori- och metodproblem inom idéhistorien* (Stockholm/Stehag 1994).

20. Anshelm & Kylhammar (1994) s. 81. Anshelm & Kylhammar utgår här från Tzvetan Todorov, *Genres in discourse* (Cambridge 1990 [1978]) s. 10.

21. Michail Bachtin, "Epos och roman: om romanstudiets metodologi", i dens., *Det dialogiska ordet*, andra upplagan (Gråbo 1991 [1941]) s. 166–197.

22. Se även Anshelm & Kylhammar (1994) s. 83.

Reception och recension

Ett annat sätt att använda romaner och noveller i den historiska forskningen, än att nära analysera själva texterna, är att studera deras genomslagskraft och mottagande i samtiden. Det handlar alltså om receptionsstudier som undersöker samhällets eller grupperns reaktion på skönlitteraturen. Historiker kan genom mottagandet i stort och recensioner i synnerhet studera hur ideologiska, moraliska och politiska motsättningar tog sig uttryck, hur de tolkades och bearbetades i det offentliga rummet. Vad betraktades i litteraturkritiska debatter som normerande kontra normbrytande, traditionellt kontra modernt och reaktionärt kontra radikalt?

Till mottagandet av skönlitteraturen hör även verkens genomslag i bredare bemärkelse: spridningen till läsarna. Hur stora var upplagorna? I hur hög grad lästes verken och av vilka? De här frågorna kan man få svar på genom att studera exempelvis författarkontrakt, upplagesiffror och bibliotekens lånestatistik. Litteraturvetaren Gunnel Furuland belyser i sin avhandling hur en kommersiell bokmarknad växte fram under 1800-talet och gjorde romanen till en konsumtionsvara. Att romaner blev mer lättillgängliga, inte minst genom utgivningen i häftesserier, innebar att allt fler fick tillgång till skönlitteratur.²³ Är man intresserad av relationen mellan samhälle och skönlitteratur är litteratursociologiska frågor om de litterära verkens genomslag och funktion som socialt fenomen särskilt väsentliga att beakta. Romaner och noveller som utkommit i stora upplagor och i sin samtid blivit lästa av många, men som kanske är bortglömda i dag, kan därför vara särskilt intressanta att ta sig an. Därmed är vi inne på ett annat metodproblem som kan vara nog så svårt: urval och representativitet.

Urval och representativitet

Den skönlitterära bokfloden är enorm och dess innehåll ännu mer omfattande. Hur skall då urvalet göras och motiveras? Utifrån antagandet att skönlitteraturen reflekterar och refrakterar samhället och kan hjälpa oss att säga något om den tid som den tillkommit i, faller det sig ofta naturligt att i första hand välja litterära verk som skildrar sin samtid snarare än att ge sig i kast med historiska romaner. Men självfallet kan

23. Gunnel Furuland, *Romanen som vardagsvara: förläggare, författare och skönlitterära häftesserier i Sverige 1833–1851 från Lars Johan Hierta till Albert Bonnier* (Stockholm 2007) s. 13f.

det också finnas poänger i att studera hur författare sätter in samtida frågor i historiska sammanhang eller varför inte i en tänkt framtid.²⁴ Kanske förefaller det enklast att använda sig av verk som har åtminstone ett drag av realism. Samtidigt skall man vara medveten om att även det osannolika och det skruvade berättar något om sin tid.²⁵ Som vi ser det bör problemformuleringen vara styrande vid valet av litterära källor. Av det skälet förordar vi ett systematiskt och teoretiskt motiverat urval snarare än ett slumpmässigt.

Inledningsvis bör man orientera sig litteraturhistoriskt för att på så sätt kunna avgöra vilka verk, vilka författarskap eller kanske vilka verk i ett särskilt författarskap som är lämpliga att använda i den planerade undersökningen. Materialinventeringen kan både visa på vilka möjligheter det finns att besvara på förhand utarbetade frågeställningar och leda oss fram till nya historiska problem att undersöka. Frågan om representativitet, som historiker allt som oftast ser som en stötesten då de analyserar och kritiserar varandras arbeten, är central i sammanhanget. Men, får man fråga sig, representativt för vad? Ett författarskap? En idéströmning? En tidsanda? Kanske är det inte heller alltid det som anses representativt som är det mest användbara för en undersökning. I vissa fall kan det vara verk som på ett eller annat sätt bröt mot normer och konventioner som kan ge nya insikter om ett visst ämnesområde.²⁶

Eftervärldens omdömen om författarskap eller enskilda romaner och noveller har skiftat. Det ligger ofta nära till hands att använda sig av de mest kända författarna och verken, de som ständigt läses och läses om. För historikern är det dock inte alltid den upphöjda och tidlösa skönlitteraturen som är av störst intresse. Tvärtom kan de verk som har ansetts – och kanske fortfarande anses – som dåliga eller banala vara

24. Exempelvis Carina Renander visar i sin licentiatavhandling *Förförande fiktion eller historieförmedling? Arn-serien, historiemedvetande och historiedidaktik* (Malmö 2007) hur en svit historiska romaner kan användas som samtidspegel.

25. Henric Bagerius (2009) har i sin avhandling visat hur senmedeltida riddarromaner från Island avslöjar mycket om aristokratiska uppfattningar i det isländska samhället, även om riddarromanerna utspelas i en fantasivärld befolkad av jättar, troll och monster.

26. Johan Söderberg skriver om skönlitteratur som historisk källa: "Vad som kanske främst har avhållit forskarna i social och ekonomisk historia från att använda sig av skönlitterära texter är nog farhågorna att de inte uttrycker synsätt som är representativa för sin tid. För att skönlitterära skildringar skall kunna användas behöver författaren dock inte ses som representativ för utbredda tankar eller förhållningssätt i sin tid. Särlingskapet, utanförståendet, kan ge värdefull kunskap om tiden." Johan Söderberg, *Röda läppar och shinglat hår: konsumtionen av kosmetika i Sverige 1900–1960* (Stockholm 2001) s. 14.

högst relevanta och intressanta att undersöka. Det starkt tidsbundna eller oansenliga kan ju sägas vara särskilt representativt för sin tid.²⁷ I dag pågår flera digitaliseringsprojekt av äldre skönlitteratur som har gjort mindre kända verk och författarskap tillgängliga.²⁸ Romaner och noveller som tidigare varit bortglömda eller näst intill omöjliga att få tag i kommer man i dag åt genom en enkel sökning på nätet.

Digitaliseringen och den ökade tillgången till äldre svensk litteratur har ett stort egenvärde för den läsande allmänheten, men det finns också förväntningar på att projekten skall generera ny forskning. Vi har ännu inte sett hur dessa digitala resurser konkret kan komma till användning i historisk forskning, men det finns flera fördelar med att skönlitteratur publiceras i form av sökbara textfiler. Det kan vara en hjälp vid urval av möjliga källor att kunna "scanna av" olika verk för att se i vilken utsträckning de behandlar fenomen och företeelser som historikern intresserar sig för i sin forskning. Möjligheten att leta fram ord och begrepp i stora textkorpora, hela författarskap eller enskilda verk gör det lättare att navigera i texterna. Detsamma gäller för den forskare som vill använda en begreppsanalytisk metod. Där kan den digitala sökfunktionen på enskilda ord vara till stor hjälp. Från flera håll har det också uttryckts förhoppningar om att digitaliseringen av skönlitteratur skall göra det möjligt att genomföra större kvantitativa studier såväl i historievetenskapen som i andra discipliner.²⁹

Några olika tillvägagångssätt

Skönlitteratur är fiktiv och står därmed fri från sanningskrav och objektivitetsanspråk. Det behöver inte alls vara en brist. Om man exempelvis är intresserad av individers upplevelser, handlingsutrymmen, känslor, attityder och tankemönster kan det fiktiva och det subjektiva i skönlitterära skildringar snarare vara en styrka som historikern kan dra nytta av i sin forskning. En författare utforskar sin samtid, dess kulturuttryck, idéströmningar och samhällsförändringar på ett eget och ofta nyskapande

27. Anselm & Kylhammar (1994) s. 92.

28. I Sverige har exempelvis Litteraturbanken och Dramawebben tilldelats forskningsmedel. Även Kungliga Biblioteket tillgängliggör äldre litteratur i digital form. Andra digitaliseringsprojekt där äldre skönlitterära texter går att finna utförs av Google Books, Projekt Runeberg och Project Gutenberg.

29. Se t. ex. Mats Malm, "Det svenska 1800-talet från prosafiktionen betraktat: överväganden om källor och databaser", i Ahlberger et al. (red.) (2009) s. 197–200.

sätt, och de litterära prosatexterna utgör därmed personliga tolkningar av vad som sker i hans eller hennes samtid. Författaren vänder och vrider på argument och hållningar. Olika personer i romanen eller novellen får representera motsatta hållningar, och på så vis förser berättelsen historikern med en renodling av ställningstaganden och argumentationslinjer. Fenomen och problem i författarens samtid förtydligas. Men det händer också att de litterära karaktärerna, när de konfronteras med andra människor och miljöer, ändrar uppfattning och överger sin tidigare så självklara ståndpunkt. I detta fall framträder en komplexitet.

En metod för att komma åt såväl renodling som komplexitet är att tillämpa argumentationsanalys på den skönlitterära texten. En annan ofta använd metodisk ansats i historiska undersökningar är komparation. Ett sådant arbetssätt är också fruktbart när det gäller romaner och noveller. Det kan till exempel handla om att jämföra olika skönlitterära verk som berör samma tematik vid en tidpunkt eller under olika tidsperioder. Hur har samtida författare behandlat ett visst samhällsfenomen? Hur har ett och samma litterära verk tagits emot i skilda samhällssegment och hur har det debatterats inom olika sociala skikt? Med tanke på att en skönlitterär text sällan handlar om endast en sak ligger läsningar där olika perspektiv, diskurser och begrepp ställs mot varandra nära till hands. Värderingar och ideal produceras och reproduceras i de skönlitterära berättelserna, formulerade inom ramen för givna normer eller diskurser. Diskursiva analysmetoder kan visa på såväl gemensamma tankestrukturer och tolkningsramar som överlappande och konkurrerande diskurser under omförhandling. Läsningen kan bygga på analyser av hur företeelser och konkreta sammanhang behandlas och representeras i texten. Med utgångspunkt i undersökningens problemformulering kan forskaren välja ut centrala begrepp eller signalord och sedan studera deras kontext.

De metoder som historikern tillämpar på skönlitterära källor kan alltså inbegripa allt från deskriptiv statistik till representationsanalyser och andra diskursorienterade metoder. Utgångspunkten är som alltid att studiens frågor och teoretiska överväganden motiverar metoden.

En novell och tre läsningar

För att visa hur en text kan öppna för olika perspektiv och delvis skilda metodiska tillvägagångssätt vill vi lyfta fram ett konkret exempel. I tre

olika läsningar diskuterar vi några ansatser som skulle kunna utvecklas i mer djuplodande analyser: den första fokuserar replikskiften, den andra ställer nyckelepisoder i centrum, den tredje riktar ljuset mot vissa begrepp. För enkelhetens skull har vi valt samma text: Anne Charlotte Lefflers (1849–1892) novell ”Tvifvel”. Leffler räknas till åttitalisterna, en grupp radikala författare som lyfte fram sociala orättvisor och förändades av en stark vilja att förändra samhället. Deras realistiska och ofta pessimistiska samhällsskildringar bröt i mångt och mycket mot etablerade föreställningar om att skönlitteraturens främsta uppgift var att ge läsaren visioner av det vackra och det goda. Litteraturvetaren David Gedin har beskrivit åttitalisternas litteratur som ”narcissistiskt samhällskritisk”, eftersom den i stor utsträckning speglade författarnas självuppfattning. Åttitalislitteraturen har som regel en eller flera unga huvudpersoner med samma sociala bakgrund som författaren – nästan alltid borgerlig – och samhällskritiken tar ofta sin utgångspunkt i motsättningar mellan en äldre generation och en yngre. Med sina skildringar av samhällets generationsklyftor ville åttitalisterna definiera sig själva som unga, nytänkande oppositionella mot ett gammalt, förtryckande etablissemang.³⁰ Tydligast såg man detta hos August Strindberg, som med romanen *Röda rummet* (1879) öppnade för en väg av kritisk realism i svensk litteratur.

Vid sidan av män som August Strindberg, Gustaf af Geijerstam och Ola Hansson fanns flera kvinnor bland åttitalisterna. Ofta brukar Anne Charlotte Leffler, Alfhild Agrell och Victoria Benedictsson nämnas.³¹ Av dessa var Leffler den mest framgångsrika under 1880-talet. Flera av hennes pjäser spelades på Stockholms teatrar, och prosasamlingen *Ur lifvet*, som utkom i fem delar från 1882 till 1890, uppmärksammades i pressen. Tidvis betraktades hon som åttitalisternas frontfigur.³² Som många andra författare vid den här tiden ville Leffler sätta problem under debatt,

30. David Gedin, *Fältets herrar: framväxten av en modern författarroll: artonhundraåttitalet* (Eslöv 2004) s. 43. Åttitalisterna och deras gruppmedvetande har tidigare diskuterats i bl. a. Karl-Erik Lundevall, *Från åttital till nittital: om åttitalislitteraturen och Heidenstams debut och program* (Stockholm 1953) och Per Arne Tjäder, *”Det unga Sverige”: åttitalrörelse och genombrottsepok* (Lund 1982).

31. De kvinnliga åttitalisternas textproduktion diskuteras i Eva Heggstad, *Fången och fri: 1880-talets svenska kvinnliga författare om hemmet, yrkeslivet och konstnärskapet* (Uppsala 1991).

32. Maj Sylvan, *Anne Charlotte Leffler: en kvinna finner sin väg* (Stockholm 1984); Monica Lauritzen, *Sanningens vägar: Anne Charlotte Lefflers liv och dikt* (Stockholm 2012); David Gedin & Claudia Lindén (red.), *Att skapa en framtid: kulturradikalen Anne Charlotte Leffler* (Stockholm 2013).

och det gör hennes texter till ett spännande material för historiker.

Novellen "Tvifvel" publicerades 1882 i den första samlingen av *Ur lifvet* och handlar om Ellinor, en ung och förmögen kvinna som möter predikanten Adrian och tvingas ompröva sin livsåskådning. Ellinor har gjort tvivlet till sin religion, men Adrians gudstro fascinerar henne ändå. Attraherad av hans sociala patos och asketiska levnadssätt byter hon sin bekväma tillvaro som societetsdam mot ett liv som prästhustru i huvudstadens fattigkvarter. För Ellinor får dock äktenskapet med Adrian ödesdiga konsekvenser. Hans stränga religion plågar henne, och hon saknar ömheten som han visade under deras förlovningstid. Efter ett misslyckat försök att bryta sig loss går Ellinor till sist under, fysiskt och psykiskt utsliten, utan att ha funnit den gudstro som hennes man in i det sista försökt ge henne.

Ulrika Lagerlöf Nilsson har i sin läsning av Anne Charlotte Lefflers novell tagit fasta på hur religion och politik relateras till varandra. Möjligheten att förena kristendom med socialism diskuterades mot 1800-talets slut, och i "Tvifvel" låter Leffler samhällsdebattens olika ståndpunkter ta personlig gestalt i Adrian och Ellinor. Genom att analysera några centrala replikskiften mellan novellens huvudpersoner vill Lagerlöf Nilsson uppmärksamma skönlitteraturens förmåga att förenkla och förtydliga verkligheten. Här framträder argumenten i tidens samhällsdebatt om en kristen socialism i renodlad form.

Utgångspunkten för Henric Bagerius läsning har varit den motsatta. Han har använt Anne Charlotte Lefflers novell till att lyfta fram komplexiteten i en av det sena 1800-talets många sociala rörelser: dräktreformrörelsen som ville befria kvinnor från modets slaveri och få dem att klä sig mer hälsosamt och ändamålsenligt. Följaktligen har han i sin närläsning sökt kontraster, dissonanser och inkonsekvenser i Ellinors sätt att förhålla sig till sina kläder. Med några nyckelpassager i novellen där den kvinnliga klädseln ges en symbolisk funktion vill Bagerius visa hur motstridiga röster kan framträda i en skönlitterär text och ge historikern en mer sammansatt bild av samhällsutvecklingen.

Pia Lundqvist, slutligen, har fokuserat på attityder till könskodad konsumtion och polariteten mellan njutning och försakelse. Ellinor och Adrian representerar i berättelsen två motsatta konsumtionstyper, som även kan kopplas till feminitet och maskulinitet. Rent konkret har ord och begrepp relaterade till den aktuella tematiken använts som

analytiska verktyg. I det här fallet har bland annat olika former av ordet *njutning* och passager som berör detta begrepp sökts fram i texten, detta för att kunna ringa in olika förhållningssätt utifrån huvudpersonernas horisont och relatera dem till en större samhällsdebatt om konsumtionsideal.

Politik och religion

Av novellen framgår att Adrians och Ellinors skilda trosuppfattningar leder till olika politiska ställningstaganden. Ett av novellens centrala teman är hur den sociala frågan skall lösas. Här ser Adrian och Ellinor olika utvägar. Adrian, som själv har vuxit upp under påvra förhållanden solidariserar sig med samhällets fattiga. Hans asketiska livsföring och pietistiska trosutövning gör att han bekämpar allt det som kan binda människan vid jordiska ting. Ellinors bakgrund i en bildad borgerlig miljö spelar stor roll för hennes livsmål – att få uppleva maximal lycka och njuta av det sköna i livet. Eftersom Adrian ser som sin uppgift att främst vara till hjälp för de svaga är han missnöjd med att hans predikningar inte vinner gehör hos dem, utan bland de borgerliga, vilkas livsstil han föraktar. Och det är med ”en viss känsla af obehag” som han första gången närmar sig Ellinors hem:

Han besökte ytterst sällan de rikes hus – hela hans verksamhet var bland de fattiga och ringa och det var mot hans vilja, som hans predikningar voro af den natur, att de företrädesvis tilltalade den bildade klassen. Uppvuxen i en af Stockholms smutsigaste gränder i fattigdom och nöd var han en född demokrat; han icke blott fördömde lyxen, såsom oförenlig med den kristliga försakelsen, han hatade den också med hela det naturliga, medvetna hat, som växer på de nödvungna umbärandenas hårda jordmån.³³

Uppväxten driver Adrian att bli förespråkare för det som han kallar kristen socialism, och i flera replikskiften med Ellinor ger han den innebörd.³⁴ Att Anne Charlotte Leffler valde att behandla relationen mellan politik och religion i sin novell är inte så förvånande. Hur kyrkan skulle förhålla sig till socialismen – och socialismen till kyrkan – var

33. A. Ch. Edgren f. Leffler, ”Tvifvel”, i dens., *Ur lifvet: första samlingen*, tredje upplagan (Stockholm 1883 [1882]) s. 228f.

34. Leffler (1883 [1882]) s. 249.

föremål för livlig debatt vid den här tiden.³⁵ Frågan hade också tagits upp av andra författare, däribland August Strindberg i *Röda rummet* (1879). Den stora stötestenen var att det på socialisternas agenda fanns en punkt om att kyrkan som samhällelig institution skulle utplånas, eftersom den var ett uttryck för klassförtryck. På samma gång delade såväl socialismens som kyrkans företrädare synen på alla människors lika värde med omhändertagandet av den svage som en central tanke.³⁶ Frågan var bara på vilket sätt det skulle ske. Problematiken hade flera grunder som gav upphov till debatt.³⁷ Leffler hade också ett personligt intresse av att diskutera frågan då hon, efter en omfattande brevkorrespondens, låtit sig övertygas av de socialistiska idéerna. Hon ville dock inte visa sina politiska sympatier öppet, eftersom det skulle kunna vara till skada för hennes sociala anseende.³⁸

För att lösa den sociala frågan krävdes både humanitära och ekonomiska insatser, och det är i en diskussion om filantropi som skillnaderna i Adrians och Ellinors förhållningssätt blir som tydligast. Adrian menar att människans frälsning är viktigast; den ger människan ett moraliskt uppvaknande och leder till en skärpt livshållning. Ellinor ser den filantropiska vägen som den bästa lösningen, och hon drivs av att bistå de nödställda. Hon vill dock själv bilda sig en uppfattning om andra samhällsklasser, implicit menat de sämre bemedlade. Men mötet med den ”andra” verkligheten blir chockerande.

Då Ellinor skall följa med Adrian till de fattiga, frågar han henne ”om hon någonsin skådat verklig nöd på nära håll. Nej, egentligen icke. Hon plägade ibland besöka några fattiga, men det var mest ’pauvres honteux’, som hade ett litet underhåll af hennes mor.”³⁹ Men att Adrian tar med Ellinor till slumkvarteren är inte för att hon i första hand skall få se de usla materiella förhållandena. Avsikten är att visa henne den moraliska misären. När Ellinor skänker de fattiga barnen en silverpeng ger Adrian

35. Urban Claesson, *Folkhemmets kyrka: Harald Hallén och folkkyrkans genombrott – en studie av socialdemokrati, kyrka och nationsbygge med särskild hänsyn till perioden 1905–1933* (Uppsala 2004); Ingmar Brohed, *Sveriges kyrkohistoria*, bd 8: *religionsfrihetens och ekumenikens tid* (Stockholm 2005); Ulrika Lagerlöf Nilsson, *Med lust och bävan: vägen till biskopsstolen inom Svenska kyrkan under 1900-talet* (Göteborg 2010) s. 184–187.

36. Beata Agrell, ”Gömma det lästa i sitt inre: fromhet och klasskamp i tidig svensk arbetarprosa”, *Ord&Bild* 2003:4, s. 68f.

37. Lagerlöf Nilsson (2010) s. 185–187.

38. Sylvan (1984) s. 79–82.

39. Leffler (1883 [1882]) s. 244.

henne därför en missnöjd blick och säger: "[D]et var ej för att ni skulle gifva almosor, som jag förde er hit. Jag ville att ni skulle få lära någonting, som ni sedan förgäfves skulle söka glömma."⁴⁰ Adrian riktar stark kritik mot den borgerlighet och det "njutningslif" som Ellinor själv är en del av. Men som tillhörande de privilegierades skara menar Ellinor att hon har ett stort ansvar att hjälpa. Adrian bemöter hennes argument med hårda ord om att det är hennes samhällsklass och dess livsstil som är orsaken till att frågan inte blir löst:

"Och därför vet jag någon, som har större ansvar än dessa arma åt synden hemfallna varelser. Det är den, som lefver ett sjäfviskt njutningslif och stänger väl igen alla dörrar och fönster, på det att ej en enda fläkt af eländets orena atmosfär måtte få tränga sig in. [...]

Ja, själfviskheten ensam är det, som ytterst är roten och upphofvet till hela det s.k. sociala onda. Blott en gång människorna komma därhän, att de betrakta all sin jordiska egendom som ett lån, som de fått att förvalta till allas gemensamma bästa - - "

"Men det är ju socialism!", invände hon.

"Ja, det är ett slags socialism som Kristus själf lärde. Och där ligger lösningen af den sociala frågan så enkel och klar, att ett barn kan begripa den, fast så många lärde förgäfves grubblat öfver den."⁴¹

För Adrian är den socialistiska livshållningen en självklar följd av hans syn att livets mening är inställt på det hinsides. Det jordiska och materiella får därför en sekundär betydelse, vilket framkommer i hans sätt att bedriva socialt hjälparbete. Själens räddning är överordnad kroppens. Adrian anser att det materiella välståndet bara leder till en temporär, men i längden falsk, lösning, och han menar att arvsyndet är den yttersta orsaken till människornas nöd.

Att som Anne Charlotte Leffler kritiskt diskutera alternativa tolkningar i trosfrågor var inte okomplicerat vid den här tiden. Det fanns en risk att bli anklagad för hädelse. Att det dessutom var en kvinna med borgerlig bakgrund som gav sig in i diskussionen gjorde saken än mer brännande. I "Tvifvel" lyfts en konflikt på idéplanet ned i människors vardag. Med fiktionens medel skapar Leffler ett möte mellan en övertygad prästman från underklassen och en tvivlande kvinna ur borgerligheten. De får gestalta olika hållningar grundade i vitt skilda erfarenheter

40. Leffler (1883 [1882]) s. 245.

41. Leffler (1883 [1882]) s. 248f.

och livssituationer, och genom Adrians och Ellinors ord och handlingar renodlas argumenten i debatten om samhällets sociala problem och förankras i huvudstadens smutsiga stugor och luxuösa paradvåningar. För läsaren – och historikern – framträder på så vis polariteteten mellan de olika ståndpunkterna i den sociala frågan tydligt. Fiktionen gör det möjligt för författaren att pröva tankar och idéer på ett förutsättningslöst sätt, och resultatet kan då bli – som i "Tvifvel" – en litterär skildring som förtydligar tidens ideologiska skiljelinjer och dess konsekvenser i samhället.

Mode och makt

I skildringen av Ellinors utveckling från mondän societetsdam till uppoffrande prästhustru ges den kvinnliga modedräkten en inte oväsentlig betydelse. Redan vid deras första möte lägger Adrian märke till hennes högklackade stövletter och glänsande sidensarspäls, och när han dagen därpå besöker Ellinors hem och ser henne balklädd fångslas han av renheten i hennes kroppslinjer som framhävs av den enkla, enfärgade dräkten: "Hur vackert den sjögröna, skimrande atlasklädnigen smög sig efter den långa slanka gestalten!"⁴² För Adrian blir mötet med Ellinor hans första kontakt med skönhet och förfining, och även om han föraktar och fördömer hennes ytliga liv i societeten kan han inte tänka sig henne i något annat än vackra klänningar. Han vill inte se henne i "grofva kläder" eller "vanställd af en klumpig drägt".⁴³ Men om Ellinor skall bli hans hustru måste hon ändå bereda sig på ett liv med försakelser och lidanden:

Och just detta, som jag älskar hos dig – ty jag älskar din verldslighet, jag älskar dig sådan du där står i denna eleganta drägt – med hela detta förfiningens behag, som ligger öfver hela ditt väsende – och just detta måste jag förkväfvä, jag måste tvinga dig att afkläda dig hela denna verldslifvets skepnad – jag måste beröfvä dig ditt lefnadsmod, ditt sinneslugn, din fria, själfständiga personlighet – ett sådant våld måste jag begå mot min egen hustru och mot det, som jag älskar mest hos henne.⁴⁴

Kvinnors klädvanor går som en röd tråd genom Anne Charlotte Lefflers

42. Leffler (1883 [1882]) s. 238.

43. Leffler (1883 [1882]) s. 264.

44. Leffler (1883 [1882]) s. 266.

författarskap. För henne var det en viktig samhällsfråga som behövde lyftas och diskuteras. Vid 1880-talets mitt arbetade hon intensivt för att huvudstadens kvinnor skulle anta en enklare och hälsosammare klädsel, och hennes skönlitterära skildringar av borgerliga kvinnors sätt att förhålla sig till sina kläder bidrar till att belysa de svenska dräktreformsträvandena vid den här tiden.⁴⁵ Dräkthistorikern Anne M. Buck betraktar skönlitteraturen som en viktig källa till kunskap om hur man klädde sig i författarens samtid, och om författaren använder kläder för att gestalta sina karaktärer och genomlysa sociala relationer och värderingar ger skönlitteraturen ännu mer. Då visar den "dress in action" på ett sätt som fördjupar vår kunskap om det förflutna.⁴⁶

Det sena 1800-talets modedräkt med smal midja, tung turnyr och långt släp gjordes av den samtida kvinnorörelsen till en symbol för kvinnors ofrihet. Man menade att modets nyckfulla växlingar förslavade kvinnor så att deras tid nästan helt kom att upptas av toalettbestyr. De snäva kjolarna hindrade dem dessutom från att röra sig obehindrat, och klänningarnas dekolletage beskrevs som förödmjukande, eftersom de syftade till "att framhäva qvinnan såsom könsväsen, göra henne så retande, så lockande som möjligt".⁴⁷ Särskilt den trånga korsetten utpekades som ett onaturligt marterredskap som kvävde den sanna kvinnligheten.⁴⁸ Men den åtsittande modedräkten – hur överlastad, obekvämt och ohygienisk den än var – sågs samtidigt av många kvinnor som ett möjligt uttryck för individualitet. En påkostad aftontoalett, arrangerad med fantasi och finesse, väckte uppmärksamhet i societetskretsarna och gav prestige och anseende åt kvinnan som bar den. Kläderna visade dessutom social tillhörighet, och en vacker klänning från ett franskt modehus signalerade såväl ekonomiskt välstånd som kontinental förfining.

Novellens Ellinor slits mellan dessa båda positioner: att vara sann och engagerad och att vara vacker och beundrad. I sitt författarskap använder Anne Charlotte Leffler ofta den obekväma modedräkten för att visa på de begränsade möjligheterna till personlig frihet för borgerliga kvinnor – att tänka, tala, handla och röra sig fritt – men i "Tvifvel" är bilden

45. Henric Bagerius, "Ett nytt liv: Anne Charlotte Leffler och 1880-talets dräktreformrörelse", i Bagerius & Lagerlöf Nilsson (red.) (2011) s. 66–77.

46. Anne M. Buck, "Clothes in fact and fiction 1825–1865", *Costume* 17 (1983) s. 89.

47. Karolina Widerström, *Några ord om kvinnodrägtens reformerande: inledning till diskussion vid Dräktreformföreningens allmänna möte i Stockholm den 29 okt. 1886* (Stockholm 1887) s. 3.

48. L. Dietrichson, *Moderna och dräktreformen: trenne föredrag* (Stockholm 1887) s. 79–112.

mer komplex. Ellinor är beredd att ge upp de vackra klänningarna för att dela Adrians evangelisationsarbete i slummen, men hon har inte hans starka tro och efter en sommar bland smutsiga och vanställda människor längtar hon tillbaka till sitt gamla liv. Hon tänker på sin systers nya sommartoalett, en parisisk foulardklänning med djärv färgsammansättning, och när Adrian kommer hem en kväll har Ellinor klätt sig i den sjögröna atlasklänning som hon bar när han första gången besökte henne. Det skimrande tyget som faller så mjukt över hennes slanka gestalt väcker Adrians känslor till liv igen. Men, undrar han, varför har hon klätt sig till fest? "Det betyder att jag längtar!" utbrister Ellinor häftigt. "Att jag längtar bort härifrån – att jag är trött på själförsakelse och strider – att jag vill njuta af lifvet, vill vara ung igen, vill vara vacker, fri och lycklig!"⁴⁹

Plötsligt inser Adrian att gudstron har varit ett tvång för Ellinor och att tvivlen nu påverkar hennes hälsa. Ändå vill han inte låta henne resa bort till sin syster som är på sommarnöje vid havet. Mot hans vilja lämnar hon hemmet med en reskoffert full av klänningar och "länge glömda smycken, spetsar och handskar".⁵⁰ Men uppbrottet leder inte till frihet. Ellinor känner ingen samhörighet med de muntra, välklädda sommargästerna. Inte ens en modern klänning från Paris som hon får av sin syster gör henne glad. Hon återvänder hem till Adrian mer bedrövad än någonsin, och fram på höstkanten blir hon sängliggande med uppkastningar och frossanfall. Allt Ellinor tänker på, där hon ligger på sin dödsbädd, är systemens ljusa och vackra toaletter. "I morgon vill jag se dig i den blå – blått klär dig bäst – sedan måste du också en dag taga den nya, broderade", säger hon bedjande.⁵¹

I "Tvifvel" visar Anne Charlotte Leffler på svårigheterna för en kvinna i det oskarianska samhället att skapa sig en meningsfull tillvaro. Ellinor ber Adrian att förändra henne, att klä av henne världslivets skepnad, men hon är inte rustad att möta den hårda verkligheten i slumområdena. Evangelisationsarbetet bryter ned henne, och hon klamrar sig fast vid sin sjögröna atlasklänning och tankarna på färgsprakande aftontoaletter. Många andra kvinnogestalter i den kvinnliga åttitalslitteraturen försöker frigöra sig från snäva kjolar och hårda korsetter men, visar det sig, för Ellinor är inte den trånga modedräkten något som fjättrar kroppen

49. Leffler (1883 [1882]) s. 275.

50. Leffler (1883 [1882]) s. 278.

51. Leffler (1883 [1882]) s. 296.

och gör det svårt att andas. Med tiden ser hon den snarare som ett pansar som skyddar mot fattigdomen, smutsen och fördärvet i världen utanför.

Anne Charlotte Lefflers novell fångar upp flera, motstridiga röster i samtiden och låter dessa brytas mot varandra. I det avseendet hjälper den oss att bättre förstå den svenska dräktreformrörelsen under 1880-talet och dess svårigheter att förändra borgerlighetens klädvanor. Det ligger en motsägelsefull symbolik i Ellinors sjögröna atlasklänning. Modets fångenskap kväver inte bara, den ger också trygghet.

Njutning och försakelse

Redan i de två tidigare läsningarna har det framkommit hur njutning och försakelse bildar två tydliga motpolar i novellen. När vi inledningsvis möter Ellinor är hon en kvinna för vilken det är självklart att njuta av livets goda; det vackra och smakfulla har ett stort egenvärde. För Adrian däremot är njutningen och flärden av ondo, något som man måste ta avstånd ifrån. Ingen är född för att njuta, alla för att lida, deklarerar han.⁵² Ändå blir han ofrivilligt starkt berörd av den sinnlighet, förfining och skönhet som han upplever i mötet med Ellinor.⁵³ När han för första gången ser henne i den sjögröna klänningen blir han övermannad av lust som han inte vill kännas vid. När han sedan får se Ellinors syster Tea i full baltoalett beskrivs hur han på samma gång insuper hennes gestalt med "omedveten njutning" och erfar "en viss förtrytelse öfver det ej aldeles omedvetna i det behag, hvarmed den unga flickan rodnade inför hans skarpa blick".⁵⁴ Den asketiske väckelsemannens komplicerade förhållande till kvinnan och det sinnliga är ett motiv som känns igen från andra litterära 1800-talsverk.⁵⁵

Ellinors och Adrians förening genom äktenskap innebär emellertid att Ellinor avsäger sig sitt gamla liv, vilket manifesteras genom de ägodelar hon försakar. De vackra möblerna passar inte in i det nygifta paret enkla bostad, de exklusiva och moderiktiga klänningarna kan inte användas vid hembesöken hos fattiga. Asketismen segrar och sinnligheten undertrycks. Det är förvisso inget lyckligt beslut. Förnekelsen av livets sinnliga sida gör tillvaron fattig i flera bemärkelser.

Vid den här tiden var det kvinnliga sammanknipat med känsla,

52. Leffler (1883 [1882]) s. 250.

53. Leffler (1883 [1882]) s. 242.

54. Leffler (1883 [1882]) s. 234.

55. Se t.ex. Emilie Flygare-Carlén, *En natt vid Bullarsjön* (1847).

sinnlighet och flärd, medan förnuft och rationalitet sågs som manligt kodade egenskaper. Dessa föreställningar blir nästan övertydliga i det sena 1800-talets symbolistiska konst. Det är därför säkert ingen tillfällighet att kvinnan får representera njutningen i novellen, och mannen avhållsamheten, rationaliteten.⁵⁶ Väckelsepredikanten Adrian anser att Ellinor lever ett "estetiskt njutningsliv". Den enda "lyx" han själv unnar sig är böcker, hävdar han.⁵⁷ Polariteten mellan deras olika livsval i novellens inledning understryker mannen som hjärna, som intellektuell, och kvinnan som kropp. I det här fallet finns det även en religiös polaritet: Den fromme och asketiske mannen å ena sidan och den religiöst ifrågasättande, men livsnjutande, kvinnan å den andra.

Diskussionerna om lyxkonsumtion och njutning har en lång historia, från 1700-talets yppighetsdebatter till dagens väskdebatter.⁵⁸ Under det nyttoinriktade 1700-talet diskuterades lyxkonsumtionen i stor utsträckning utifrån samhällsekonomiska perspektiv. Moraliska och religiösa argument har också varit framträdande. Så hävdades till exempel inom 1800-talets väckelserörelser religiösa motiv till att ta avstånd från skrytsam och uppseendeväckande klädsel och flärd.⁵⁹ Människors ständiga längtan efter njutning – uttryckt i hunger efter nya varor – har setts som en vital drivkraft till konsumtionssamhällets uppkomst.⁶⁰ Kring sekelskiftet 1900 blev konsumtion som fenomen, och särskilt kvinnlig lyxkonsumtion, föremål för sociologiska och psykologiska tolkningar av samhällsteoretiker som Werner Sombart, Georg Simmel och Thorstein Veblen.⁶¹ Incitamenten för ökad konsumtion kopplades samman med förförelse och sexualitet, där begäret efter sinnenas tillfredsställelse var det centrala.⁶² Också i Anne Charlotte Lefflers novell antyds denna

56. Se även Pia Lundqvist, "Sinnligheten och oskulden", *Glänta* 1993:1, s. 31.

57. Leffler [1883 [1882]] s. 267.

58. Pia Lundqvist, "Lyx – gyllene drömmar och ett konsumtionssamhälle i vardande", i Halla Sigurdardóttir (red.), *Trettioåtta tunnor guld* (Mölndal 2011).

59. Se Christer Ahlberger, *Konsumtionsrevolutionen*, bd 1: *om det moderna konsumtionssamhällets framväxt 1750–1900* (Göteborg 1996) s. 31–38 och där anförd litteratur.

60. Colin Campbell, *The romantic ethic and the spirit of modern consumerism* (Oxford 1987); Colin Campbell, "Consuming goods and the good of consuming", i L. B. Glickman (red.), *Consumer society in American history* (Ithaca 1999).

61. Werner Sombart, *Luxury and capitalism* (Ann Arbor 1967 [1913]); Georg Simmel, "Fashion", *American journal of sociology* 62:6 (1957 [1904]); Thorstein Veblen, *Theory of the leisure class* (New York 2001 [1899]).

62. Se t.ex. Sombart [1967 [1913]] s. 61: "Anything that charms the eye, the ear, the nose, the palate, or the touch, tends to find an ever more perfect expression in objects of daily use. And it is precisely the outlay for such objects that constitutes luxury. [...] [I]t is our sexual life

koppling mellan njutningskulturen och erotiken.

Just ordet *njutning* förekommer frekvent i Lefflers novell. Redan inledningsvis talas om "den estetiska njutning" som Ellinor erfar när hon lyssnar till Adrians predikningar.⁶³ Predikantens asketiska levnadssätt känns helgjutet, i jämförelse med det liv som förs av "njutningslystna världsmänniskor", tycker hon.⁶⁴ Adrian inte bara fördömer lyxen, utan hatar den, och hyser djup misstro mot dem som lever i "njutningens förslappade luft".⁶⁵ På ett annat ställe förfäktar han att den som lever ett "självviskt njutningsliv" borde ta ansvar för sina medmänniskor som lider nöd.⁶⁶ Ellinor argumenterar för att det ändå finns njutning som är förädlade: konst, musik och poesi, "all skönhetsnjutning".⁶⁷ Dessa och flera andra yttranden som berör begreppet njutning – och dess motsats – ger en bild av olika konsumtionsideal i 1800-talets urbana samhälle.

Den aktuella novelltexten skulle kunna fungera som underlag för att analysera olika konsumtionsstereotyper, kanske könskodad konsumtion i synnerhet. Både Simmel och Sombart pekade nämligen ut kvinnor som huvudaktörer i skapandet av den moderna konsumtionskulturen: Sombart framhävde kurtisaner och frontfigurer ur salongs-kulturen medan Simmel såg kvinnliga tjänstefolk som särskilt viktiga förmedlare av modeideal. Dessa teoretikers antaganden om just kvinnors drivande roll för lyxkonsumtion och mode har inte sällan lagt grunden för förutbestämda uppfattningar om konsumtion och kön. Kvinnors konsumtionsbegär, drivet av fåfänga och mode, har antagits vara allmängiltigt.⁶⁸ I novellen framträder också två klart avgränsade konsumtionsstereotyper genom de båda kontrahenterna Ellinor och Adrian: Det manliga, rationella, intellektuella, asketiska och religiösa står mot det kvinnliga, känslomässiga, sinnliga, njutningslystna och världsliga. Av "Tvifvel" framgår också att det är en fråga om klasskillnader.⁶⁹ Det är som om författaren

that lies at the root of the desire to refine and multiply the means of stimulating our senses, for sensuous pleasure and erotic pleasure are essentially the same."

63. Leffler [1883 [1882]] s. 225.

64. Leffler [1883 [1882]] s. 226.

65. Leffler [1883 [1882]] s. 229.

66. Leffler [1883 [1882]] s. 248.

67. Leffler [1883 [1882]] s. 250.

68. Maxine Berg, *Luxury and pleasure in eighteenth-century Britain* (Oxford 2005) s. 380.

69. Mot 1800-talets slut diskuterades även varianter som den dekadente överklassdandy och den filantropiska hustrun eller mamsellen ur medelklassen. Kännetecknande för konstruktionen av dessa konsumtionsstereotyper är att olika aspekter av kön, klass och kultur har flätats samman.

skickligt läst av och förmedlat de värderingar som låg i tiden, värderingar som senare formulerades av de tidigare nämnda sociologerna. Vi kan alltså konstatera att Leffler tidigt uppmärksammar den urbana människans njutningslystnad och därmed – i likhet med de franska realistiska författarna Honoré de Balzac och Gustave Flaubert – sätter ord på och problematiserar samhällsförändringar som vetenskapen först senare uppmärksammar och söker förklara. I romaner och noveller beskrivs fenomen som rör sig i tiden redan innan de blir synliga i den offentliga eller vetenskapliga debatten.⁷⁰ Skönlitteraturens förmåga att fånga något så vagt som tidsandan motiverar således att den utnyttjas i historievetenskaplig forskning, och det gäller nog särskilt när man vill undersöka mer flyktiga företeelser som känslor, sinnlighet och njutning.

Slutord

Våra tre läsningar av Anne Charlotte Lefflers novell "Tvifvel" skall ses som ansatser, korta blickar in i texten. Men de visar likafullt att skönlitteraturen faktiskt har något att tillföra historievetenskapen. Av läsningarna framgår inte bara att en och samma novell kan befrukta vitt skilda forskningsfält. De ger också prov på flera metodiska möjligheter för historikern. Tydligt är att vi arbetat med olika nivåer i novelltexten. En av läsningarna har utgått från vissa ords betydelser och konnotationer. Den visar hur en rad aspekter av konsumtion under det sena 1800-talet kan nystas fram utifrån särskilda begrepp som är klustrade runt olika förhållningssätt till njutning och försakelse. En annan läsning har lyft fram replikskiften för att huvudpersonernas åsikter och ståndpunkter skall kunna skärskådas. Därmed framträder en renodling av argument i tidens debatt om kristendomens och kyrkans relation till socialismen. I en tredje läsning fokuseras nyckelepisoder i novellen där de kvinnliga karaktärernas kläder fungerar som symboler för frihet och fångenskap. Det avslöjar i sin tur hur komplex relationen till modedräkten var för 1880-talets borgerliga kvinnor.

Metodiskt sett finns skillnader mellan våra läsningar av Lefflers novell, men det går också att se likheter. I samtliga fall märks exempelvis en strävan att behandla delarna – begreppen, replikskiftena och passagera – som integrerade i en textuell helhet. Det är ingen slump att

70. För ett liknande resonemang, se Söderberg (2001) s. 14f.

vi alla gjort hermeneutiskt inriktade läsningar. Den främsta förtjänsten med skönlitterära källor är, som vi ser det, att de ofta bidrar till fördjupad förståelse av olika samhällsfenomen. Det hindrar naturligtvis inte att andra metodiska ingångar till skönlitteraturen än dem som vi har använt kan berika den historiska forskningen.

Bland dagens svenska historiker tycks det finnas tre olika sätt att betrakta skönlitteraturens relation till samhället – som en spegling, en handling eller en dialog – och oavsett vilket av dessa man omfattar finns det en rad metodologiska avvägningar som måste göras. En av de största utmaningarna är att göra ett relevant urval av skönlitterära texter att bygga sin forskning på. För oss ligger det närmast till hands att använda mer eller mindre realistiska samtidsromaner och -noveller, men vi har också poängterat att detta inte behöver vara någon absolut regel. Urvalet styrs av frågan.

En svår urvalsprocess är i och för sig inte något unikt för historiker som vill arbeta med skönlitteratur. Inte heller metoderna skall ses som särskilt unika. Vanliga historievetenskapliga arbetsätt som komparationer och argumentationsanalyser kan med fördel tillämpas även på romaner och noveller. Detsamma gäller olika former av diskursorienterade analyser av exempelvis begrepp, föreställningar, konstruktioner och representationer. Inte heller receptionsanalyser bör kännas främmande för en historiker. Undersökningar av skönlitteraturens mottagande – recensioner och debatter – är ett utmärkt sätt att komma åt förändringsprocesser i samhället. Det går förstås inte att generellt säga att en viss metod är bättre än en annan. Som vi tidigare framhållit måste det vara problemformuleringen, och i viss mån skönlitteraturens karaktär, som avgör valet av metod.

Man skall vara medveten om att skönlitteratur är fiktion och också måste behandlas som sådan. En skönlitterär text gör ju inte anspråk på att lämna sanna uppgifter – texten har sin egen sanning – och den som söker rena faktauppgifter har av det skälet sällan nytta av romaner och noveller. Då finns det som regel andra källor som är lämpligare att använda. För den som istället vill utnyttja skönlitteratur till att belysa idéer och tankemönster i historien finns det däremot anledning att noga fundera över vad texternas fikcionalitet innebär för den historiska analysen. Även deras subjektivitet kan i det läget ses som problematisk. Varje roman och novell är att betrakta som en partsinlaga. Den uttrycker

författarens personliga tolkningar av det som sker i samhället, och det är inte alls självklart att dessa är representativa för sin tid. Ändå menar vi att det fiktiva och det subjektiva i skönlitteraturen har ett värde för historievetenskapen. En författare utforskar ofta sin samtid på ett kreativt och originellt sätt, och därför kan historikern också använda skönlitteraturens samhällsanalyser till att bättre förstå historiska förändringsprocesser.

Det här är ett helt annat metodologiskt förhållningssätt än det som Ingvar Andersson mejslar ut i sin uppsats från 1957. För honom handlar det om att destillera fram "det egentligen *verklighetsåtergivande*, det objektiva och oförvanskade speglade" genom att skala bort det genrebundna, det tendentiösa, det narrativa, det fiktiva och det subjektiva.⁷¹ Hans metodmodell säger förstås en del om den källkritiska hållning som dominerade historievetenskapen under 1950-talet. I dag använder historiker sina källor även på andra sätt. Det som då uppfattades som närmast oöverstigligena hinder – tendens, subjektivitet och fikcionalitet – kan numera beskrivas som möjligheter i den historiska forskningen. Det gäller i synnerhet när skönlitteratur används som historisk källa. Med sina levande, målande och originella berättelser fångar den en tidsanda som annars inte är helt lätt för historikern att komma åt. Och vad intressantare är: i romaner och noveller formuleras ofta motsättningar i denna tidsanda. Den konstnärliga uttrycksformen ger författaren ett skydd som tillåter honom eller henne att sätta ord på och diskutera det som inte kan eller får uttalas på andra sätt eller i andra sammanhang. Detta gör det också möjligt för författaren att mer förutsättningslöst pröva tankar och idéer som står i opposition till rådande normer och värderingar. Skönlitteraturen är i våra ögon värdefull för historievetenskapen i det att den kan komplicera, eller för all del renodla, men alltid kvalificera vår förståelse av det förflutna.

71. Andersson (1957) s. 32.

Methodological reflections on fiction in historical research

How can novels and short stories be used in historical research? There seems to be three different approaches to the relationship between fiction and society among Swedish historians today: Fiction as reflection of society, fiction as action that influences society and fiction as dialogue between text and society.

The main advantage of using literary sources is that they can contribute to a deeper understanding of social phenomena. This is because novels and short stories are often biased, subjective and fictitious. Although the selection of appropriate novels and short stories for use in historical research raises questions of representativeness, similar methodological problems are part of all historical research. In general, it probably seems more proper to historians to choose realistic fiction that describes the contemporary society of the novelist, but this is not an absolute rule. Historians should not view the research methods employed to analyze fiction as particularly unique. Common historical approaches such as comparisons, argument analysis, discourse analysis of ideas, constructions and representations etc. can be applied to novels and short stories as well as to other types of written sources.

In three readings of the same short story, 'Tvifvel' by Anne Charlotte Lefler, we provide three examples, based on different research interests, of how historians can analyze a fictional text. These examples also demonstrate different methodological approaches. One reading takes individual words and their meanings and connotations as a starting point. Another emphasizes dialogue in order to scrutinize the fictional characters' views and positions. A third reading focuses on key episodes in the story. As these readings show, fiction can be valuable in historical research by complicating, refining, and qualifying our understanding of the past.

Keywords: Historical method, fiction, source criticism, Sweden, 19th century, Anne Charlotte Lefler